

NIEUWSBRIEF

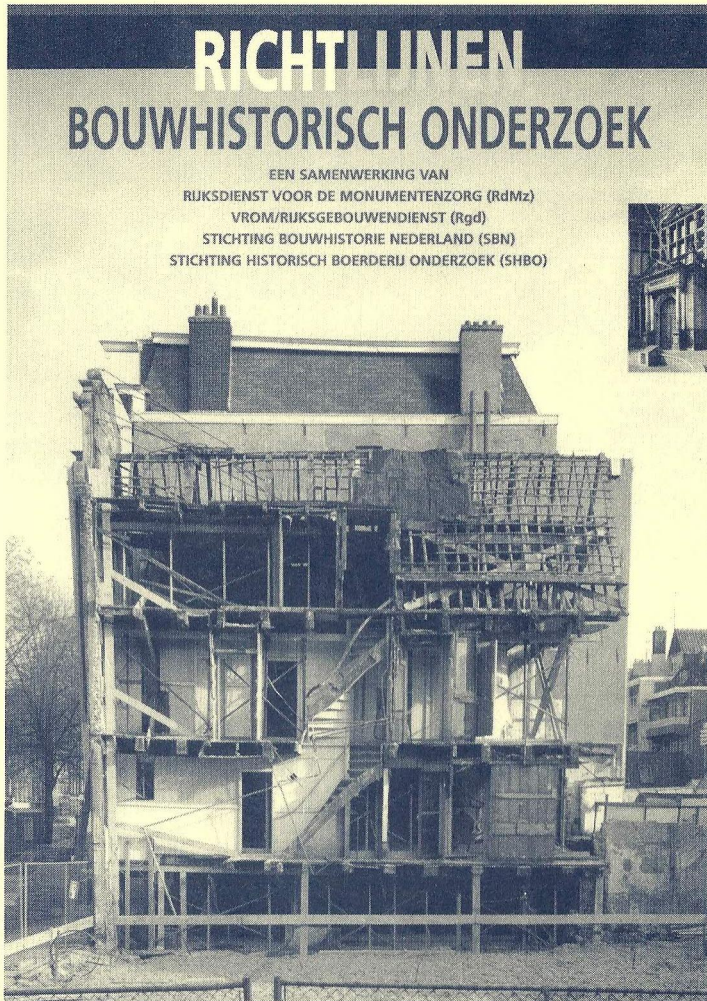
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 25

Voorjaar 2000

Bestuur

Samenstelling bestuur S.B.N. voorjaar 2000

mr G.W. van Herwaarden,
voorzitter,
Kapelweg 13,
2587 BJ Den Haag,
tel./fax 070-3500231

drs K.J. Steehouwer,
vice-voorzitter,
Prof. van der Scheerstraat
257, 2035 AP Haarlem,
tel. 023-5359989

drs G. van Tussenbroek,
secretaris,
Manetplein 20, 5301 SR
Zaltbommel,
tel. 0418-514409. Werk:
Kunsthistorisch Instituut,
Kromme Nieuwegracht 29,
3512 HD Utrecht,
tel. 030-2536249,
fax 030-2536167

ir L.B. Wevers,
penningmeester,
Oudegracht 187 G,
3511 NE Utrecht,
tel. 030-2341173

ir A.H. van Drunen,
Verwersstraat 67,
5211 HJ 's-Hertogenbosch,
tel. 073-6136753. Werk:
Afdeling Bouwhistorie,
Archeologie Monumenten,
Bethaniëstraat 4,
5211 LJ 's-Hertogenbosch,
Postbus 12345,
5200 GZ 's-Hertogenbosch,

Van de voorzitter

Na de informatie aan de donateurs over het doen en laten van de SBN, die ik gaf in de in januari j.l. verspreide brief, is er bestuurlijk en bouwhistorisch nieuws te melden. Zo is ir Jan Kamphuis onlangs uit het SBN-bestuur getreden. Zijn plaats is ingenomen door ir Jan van der Hoeve, die ik ook op deze plaats van harte welkom heet. Jan Kamphuis dank ik voor zijn inzet voor en zijn bijdrage aan de besluitvorming in het SBN-bestuur.

Beide heren hebben onlangs in opdracht van de Rijksgebouwendienst de vernieuwde 'Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek' geformuleerd. Dit document, samengesteld met behulp van vele bouwhistorici en monumentenzorgers, is op 25 april gepresenteerd tijdens een bijeenkomst in het Hilversumse stadhuis. De fraaie uitvouwfolder is het vervolg op de bestaande richtlijnen zoals die in 1995 werden opgesteld. Om kennis te nemen van de inhoud is bij deze Nieuwsbrief een exemplaar meegestuurd. Voor meer exemplaren zie de folder.

Wie de bijzondere hoogleraarstoel in Leiden gaat bezetten, is nog niet bekend. Er zijn inmiddels gesprekken gevoerd en de verwachting is dan ook dat we u binnen afzienbare tijd een professor in de bouwhistorie kunnen presenteren. Afwachten dus. In overleg met de Directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft de SBN aan de SDU Uitgevers bericht dat naar andere wegen gezocht zal moeten worden om het Leerboek Bouwhistorie gerealiseerd te krijgen. Gebleken is namelijk dat de SDU een publicatie voor ogen staat voor mensen, die zowel in professionele zin als vanwege hun historische belangstelling betrokken zijn bij, dan wel geïnteresseerd zijn in, de instandhoudingsproblematiek. De SDU denkt dus aan een vrij brede doelgroep. De SBN

tel. 073-6155489,
fax 073-6143054

drs K. Emmens,
Kon. Emmalaan 162,
2628 VV Delft,
tel. 015-2572797

drs F.A.C. Haans,
Monumenten Advies Bureau,
Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

ir J.A. van der Hoeve,
Acaciastraat 12 bis A,
3551 BG Utrecht,
tel. 030-2430147

mevr. ir J.M.M. Nuijten,
Stichting Historisch
Boerderij-Onderzoek,
Postbus 649,
6800 AP Arnhem,
tel. 026-3576222,
fax 026-3576231

drs J.M.H. Penders,
Springweg 4,
3511 VP Utrecht,
tel. 030-2318405

dr ing. D.J. de Vries,
Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,
tel. 030-2314503. Werk:
RDMZ, Broederplein 41,
postbus 1001, 3700 BA
Zeist,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189

adres secretariaat SBN:
Archeologisch en
Bouwhistorisch Centrum
Het Pandhuis, Zwaansteeg 11,
3511 VG Utrecht,
tel. 015-2120051
giro 273441

daarentegen acht het leerboek primair noodzakelijk voor het onderwijs. Immers zowel voor de HBO plus opleiding tot Bouwhistoricus in Utrecht als voor de komende opleiding op academisch niveau in Leiden is een degelijk Leerboek Bouwhistorie onontbeerlijk. RDMZ en SBN moeten nu samen gaan bekijken hoe een dergelijk leerboek van de grond kan worden getild. Wel is het jammer dat zoveel tijd verloren is gegaan.

De SBN-donateursdag zal definitief op zaterdag 17 juni in 's-Hertogenbosch worden gehouden. Zowel de Bossche publicatie 'De onderste steen boven' als de SBN-publicatie 'Bouwhistorie in Nederland' zullen dan gepresenteerd worden. Het belooft dus voor de 25-jarige Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogenbosch en de SBN een plezierige bijeenkomst te worden. Mailing hierover volgt in mei.

Dan vraag ik graag uw aandacht voor het volgende. In het Algemeen Bestuur van het NCM, waarin ik namens de SBN zitting heb, is onlangs de notitie 'Fiscus en monumentenzorg' aan de orde geweest. In deze notitie zijn alle fiscale maatregelen, die van invloed zijn op het beheer, d.w.z. het gebruik, het onderhoud en de restauratie van monumenten, op een rij gezet. Het betreft landelijke maatregelen als de Wet waardering onroerende zaken (Wet Woz), het Belastingplan voor de 21e eeuw, de BTW-tarieven, de belasting van het vrijwilligerswerk en de Ecotax. En lokale regelingen zoals de hier en daar geldende baatbelasting, de afvalstoffenbelasting/reinigingsrecht en de legeskosten. De effecten van de Arbo-wetgeving zijn niet in de notitie betrokken, maar omdat het effect van de Arbo-maatregelen op de wijze, waarop monumenten in stand gehouden worden, ook groot kan zijn, moet deze wetgeving, aldus het algemeen bestuur van het NCM, hierbij mede

worden betrokken. Het probleem is dat het effect van veel van deze regelgeving vanuit de optiek van de monumentenzorg gezien contra-productief is voor het behoud van monumenten. Het staat daar haaks op of werkt althans belemmerend, zo is de voorlopige mening van het NCM. In het geval van de Wet Woz bijvoorbeeld is inmiddels een tiental uitspraken van belastingkamers van gerechtshoven bekend, waarin de zienswijze, dat de economische waarde van de zgn. onrendabele monumenten zoals kerken en molens nihil is, wordt bevestigd. Kostbare en tijdrovende procedures moesten hiervoor gevoerd worden. De regelgeving is echter op dit punt nog steeds niet gecorrigeerd. Voor het Beraad Belastingen van het NCM is het lastig de beschikking te krijgen over informatie over concrete gevallen. Vandaar dat het NCM verzoekt opgave te doen van concrete gevallen waarin het toepassen van fiscale maatregelen een negatief effect heeft op het monumentenbehoud. U kunt zich daartoe wenden tot het NCM ter attentie van de heer J.W. van Beusekom, tel. 020-6277706, fax 020-6242536. Bij het NCM zal men u erkentelijk zijn voor uw melding. Tenslotte vestig ik - voor zoveel nodig - de aandacht erop dat de komende bijeenkomsten van het Bouwhistorisch Platform zullen plaatsvinden op de middagen van 14 juni, 6 september, 25 oktober en 6 december en als altijd bij de RDMZ in Zeist.

Gijs van Herwaarden

Publicatie SBN

In de vorige Nieuwsbrieven is al enkele keren aandacht besteed aan de ophanden zijnde publicatie Bouwhistorie in Nederland. Met deze publicatie wil de SBN het vak bouwhistorie onder de aandacht brengen van een publiek dat de groep van donateurs en bouwhistorici overstijgt, met als doel vooral buiten de eigen vakgroep het vak meer bekendheid te geven. In zes afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op bouwhistorie in het algemeen (Koos Steehouwer), de geschiedenis van het vak (Gabri van Tussenbroek), bouwhistorie binnen gemeentelijke kaders (Harry Boekwijt e.a.), diepgang en mogelijkheden van bouwhistorisch onderzoek (Karel Emmens), overwegingen van het waarom en hoe van de bouwhistorie vanuit de RdMz (Dirk de Vries) en de toekomst van het vak en de onderwerpen die de komende jaren van belang zullen zijn (Gijs van Herwaarden). Het boek wordt afgesloten met een beredeneerd overzicht van de bestaande bouwhistorische literatuur. De uitgave van het boek is in handen van de Stichting Matrijs te Utrecht, die met eerdere uitgaven op monumentengebied heeft laten zien dat bij haar deze uitgave in goede handen is. Dankzij een genereuze gift van het Prins Bernhard Cultuurfonds en een gezamenlijke financiële inspanning van alle

bouwhistorische meermansbureaus die zijn aangesloten bij de SBN, kon de financiering worden gerealiseerd. De prijs van het boek (128 pagina's, ca. 100 illustraties, genaaid/gebrocheerd) zal in de winkel fl. 29,95 gaan bedragen. Donateurs van de SBN kunnen het boek echter tegen een sterk gereduceerde prijs van fl. 19,95 bij de SBN of bij Stichting Matrijs (Postbus 670, 3500 AR te Utrecht, 030 234 31 48) bestellen. Ook bestaat de mogelijkheid om het boek in de boekhandel te bestellen. De SBN hoopt met de publicatie van Bouwhistorie in Nederland te voorzien in de behoefte aan informatie over het vak bouwhistorie. Over de precieze verschijningsdatum van het boek zult u nog nader worden geïnformeerd.

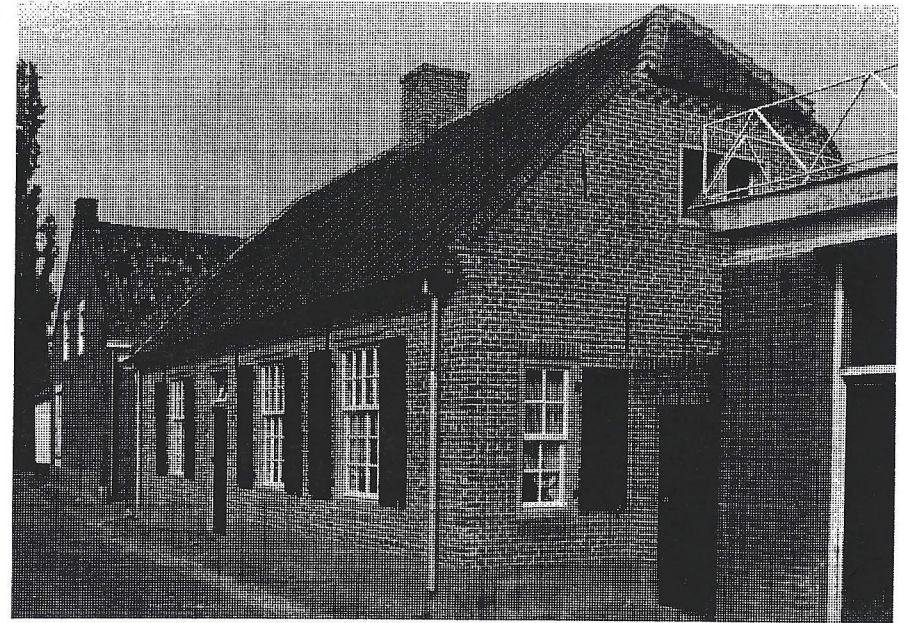
Gabri van Tussenbroek

Redengevende omschrijving

Enige tijd geleden verzochten wij onvolledige, onjuiste of om andere redenen in het oog springende redengevende omschrijvingen uit het

Rijksmonumentenregister aan ons op te

geven om het pleidooi van de SBN in de richting van de rijksoverheid nu eindelijk eens wat te doen aan wat wordt genoemd de actualisering van het monumentenregister, kracht bij te zetten. De voorzitter van het Cuypersgenootschap, dr A.J.C. van Leeuwen te 's-Hertogenbosch, was zo attent te reageren op onze oproep. Helaas kwam zijn zending niet te bestemder plekke terecht, zodat wij eerst nu, nadat hij zijn brief nogmaals aan ons had toegezonden, zijn opgaven plaatsen (met dank en excuses aan Wies van Leeuwen). De vermeldingen, die de heer Van Leeuwen aan ons doorgaf, zijn ontleend aan de inventarisatiepraktijk van het MIP/MSP in de provincie Noord-Brabant. Hier volgen zij: Dorpsstraat tegenover nr.16, Aarle-Rixtel: 'Fraaie hardstenen stoepalen met kettingen welke van belang zijn wegens oudheidkundige waarde'. Commentaar van Van Leeuwen: 'wat is de zin van het beschermen van aardige stoepalen voor een al even aardig maar onbeschermd boerenhuis?'. Onze aanvullende vraag zou zijn: 'waaruit blijkt die 'oudheidkundige waarde'? In de omschrijving ontbreekt een datering. De registratie als beschermd object vond plaats op 25 januari 1967. Hoe zou de situatie aldaar 33 jaar nadien eruit zien? Kade 15, Oudenbosch: 'Huis met in de voorgevel jaarankers 1650'. Het pand werd als beschermd monument geregistreerd op 20 november 1973. Om met Van Leeuwen te spreken: wat moet je daarmee aan als onderzoeker of restaurateur? Gelukkig heeft Mark Buijs het de toekomstige actualiseerders van het register gemakkelijk gemaakt: in de

Woonstede nr. 124 van december 1999
gaat hij uitvoerig in op de

(bouw)geschiedenis van dit pand, waarin

in 1996 de afdeling Onderzoek en Planning van de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen werd gevestigd. Al even weinig zeggend is de officiële omschrijving van het pand Arendstraat 32 in Oosterhout: 'Huis met trapgevel uit het eind van de 17e eeuw'. Wat zou de reden voor de bescherming geweest zijn? Die laat 17e eeuwse trapgevel? Hoe oud zou het huis zelf zijn? Het blijft gissen. De foto laat een wel heel bescheiden pandje zien, ingeklemd tussen naoorlogse (wederopbouw?)panden. Zou bescherming van rijkswege in dit geval niet wat overdreven zijn? Het op 26 november 1975 beschermde en als 'Pand, bestaande uit begane-grond met pannen schilddak, 18e eeuw' omschreven object Holstraat 6 te Hilvarenbeek is een inmiddels geheel herbouwd pand met een dakvorm die afwijkt van de omschrijving. (zie de afbeelding) Je zou zeggen: onmiddellijk afvoeren. Hoofdwagt 2 te Grave, op 8 september 1965 in het register ingeschreven, wordt beschreven in de eclectische staat van voor de restauratie. Deze beschrijving en de huidige staat van het pand zijn niet meer met elkaar in overeenstemming. Van Leeuwen draagt ook nog wat sprekende voorbeelden uit Breda aan. De panden Catharinastraat 34, 36, 38 en 40 worden allen getypeerd als 'eenvoudig huis met witgepleisterde (lijst)gevel. In het geval van de nrs. 36, 38 en 40 is het de toenmalige registrator - de panden

Holstraat 6 te Hilvarenbeek
(foto RDMZ)

werden op 16 maart 1966 beschermd - ook nog opgevallen dat deze (ongedateerde) panden een zadeldak hebben! Waarom zouden zij zijn beschermd? En wat moeten wij aan met het pand Liesboschstraat 1A, waarvan slechts wordt vermeld dat het 'Nauw verbonden (is) met Haagse Markt 9, 10. Jaarankers 1709'? Of Haagse Markt 30: 'Verbouwd huis met ouder zadeldak'? Wanneer verbouwd? Zadeldak van wanneer? Waarom beschermd, vraag je je ook hier af. Kapelstraat 17/19, ook in Breda en ook op 16 maart 1966 geregistreerd, gaat door het monumentenleven als 'Onlangs witgepleisterde dorpshuis met schilddak. Bomen ervoor'. Nietszeggender kan niet. En hoe zou het zijn met die bomen? Vallen die ook onder de bescherming? Wij weten het allemaal al jaren en wij weten ook dat de RDMZ zich nu eindelijk serieus voorbereidt op de actualisering van het register. Met smart wachten wij al geruime tijd op het in het vooruitzicht gestelde plan van aanpak. Want de SBN wil zo graag weten hoe de RDMZ die actualisering gaat aanpakken. Waarom dan toch het bovenstaande? Heel simpel: om geheel ten overvloede nog eens duidelijk te maken hoe nodig het is dat het register opnieuw wordt geformuleerd. En om te laten zien dat verantwoorde redengevende omschrijvingen niet te maken zijn zonder bouwhistorisch onderzoek. Het is toch eigenlijk beschamend telkens te moeten vaststellen hoe slecht ons officiële rijksmonumentenregister in elkaar zit. De SBN was, is en blijft van mening dat een verantwoord beschermings- en instandhoudingsbeleid niet gevoerd kan worden op basis van deze 'lekkere mand met veelal irrelevante gegevens'.

Gijs van Herwaarden

Bouwhistorisch Platform 27 oktober 1999

Agnes Hemmes - De sterrenwacht te Utrecht

In verband met de verbouw van de Utrechtse sterrenwacht ten behoeve van een museale functie, werden twee aspecten onderzocht. Het eerste had betrekking op de vaststelling van de oude niveaus en vloeren van het 16de- eeuwse bolwerk Zonnenburg waar de sterrenwacht later op is verzezen. Dit bolwerk was één van de vier die in 1544-1558 te Utrecht gebouwd werden. Het gaat hier om een vijfhoekig bastion met dubbele, gewelfde kazematten in de flanken, ontsloten door een zeshoekig binnenplein. De huidige laat 18de- eeuwse bestrating van dit binnenplein bleek ongeveer anderhalve meter hoger te liggen dan het oorspronkelijke 16de- eeuwse niveau. Proefputten leverden wel afgesleten zwerfkeien en een beerput op, maar leidden uiteindelijk niet tot een volledig beeld van de oorspronkelijke niveaus. Het tweede aspect betrof de sterrenwacht

zelf, bestaande uit de meridiaanzaal uit 1853-1855 naar plannen van C.A. Boll van Buuren, een astronomiegebouw uit 1897 en een bibliotheek uit 1909. Voorafgaand aan de herstelling van de belangrijke meridiaanzaal, werd het nader bouwhistorisch onderzocht. Kenmerkend voor de zaal is zijn exacte oost-west oriëntatie. Door middel van open sleuven in de kopse kanten en een voor dat doel te openen strook in het dak, werd het mogelijk de meridiaankijker een hemelboog van 180° te laten beschrijven ter bepaling van de sterrentijd. Om dit zo nauwkeurig mogelijk te kunnen doen bleken kijker en gebouw bij de bouw afzonderlijk te zijn gefundeerd. Ter voorkoming van versturende luchtrillingen was ook de zaal onverwarmd gehouden. Tevens bleek ze een doorlopende trasraam en een (vroeg) onvolledige spouwmuur met beluchting tegen doorslaand vocht te hebben.

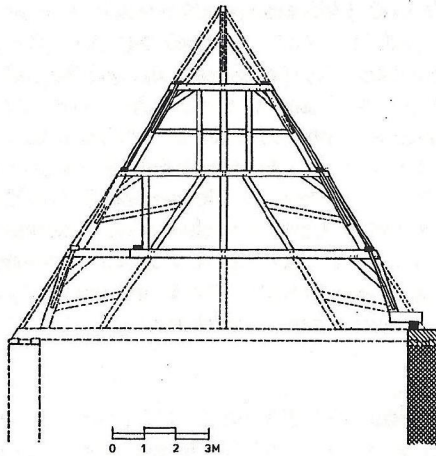
Wijnand Bloemink - Polstraat 14 te Deventer

Veertien jaar na onderzoek van de door brand gedeeltelijk verloren gegane kap van Polstraat 14 blijkt hernieuwde beschouwing tot een nieuwe hypothese te leiden. De dendrochronologisch op 1332 + 4 jaar gedateerde kap, stamde van net na de stadsbrand van 1334. Van deze kap werd in 1934 het middendeel verwijderd, waarna in 1985 het voorste deel is afgebrand. Het overgebleven deel werd gedocumenteerd waarna het hout is opgeslagen (om - zoals niet ongebruikelijk - vervolgens na enige tijd spoorloos te verdwijnen). Van de door Wijnand zelf veiliggestelde sporen vertoonde er één aftekeningen in de vorm van 'vlammetjes'. Dit leek te wijzen op een houten bebording bekleed met riet en afgestroken met leem (de bevestigingsgaatjes in deze brandwerende laag, zorgden voor de aftekeningen in de vorm van brandsporen). Samen met een krom haanhout en nadere analyse, leek het te gaan om een rookvang ter breedte van één sporenvak. In de dwarsrichting werd de beneden vrij brede rookvang voor een deel langs de sporen geleid om als vrij kleine opening in het dak uit te komen. Van dergelijke vrije haarden met een rookvang is het bekend dat ze nog tot in de 16de- eeuw zijn toegestaan, mits de kwetsbare delen maar met leem besmeerd werden.

Albert Reinstra & Ben Olde Meierink De Hervormde kerk te Goor

Een verbouwing van de Herv. kerk te Goor in 1854-1855 leidde tot zijn huidige gepleisterde uiterlijk met gietijzeren ingangsportalen (mogelijk naar ontwerp van B. Looman en gemaakt door Nering Bögel te Deventer). Bij de recente restauratie werd de vroeg 17de-eeuwse kap aan een bouwhistorisch onderzoek onderworpen. Nadat de kerk in 1581 in brand was geschoten, kreeg het schip in 1604 zijn huidige kap onder leiding van meester Johan Boldewijn van Tseff. De

Goor, vakwerkgevel 1604 (d)

kap met gespijkerde verbindingen heeft een overspanning van 12 meter en geen telmerken, maar symboolmerken. Dit zou mogelijk op relatie met het Münsterland duiden. Van de kapconstructie van schip en koor is nog een bestek bewaard gebleven, waarin ondermeer is aangegeven dat de trekbalen tenminste 5/4 x 1 voet zwaar moeten zijn. Ook blijken deze nogal lange balen tot 1854 een middenlangsondersteuning (pilier) te hebben gehad van 1 1/2 x 1 1/2 voet, wat

de kerk tot een tweebeukige kerk maakte. (Ter vergelijking ook de kerk van Borne is tweebeukig, maar wel met gewelven en zandstenen pijlers, en ook de kerk te Enschede heeft van 1480 tot 1842 een tweebeukige opzet gehad). Het eindspant van de kap van het schip blijkt als vakwerkwand te zijn uitgevoerd, gevuld met baksteen. Dit als scheiding met de lagere koopkap die uit A-spantjes bestaat en uit 1686 dateert; wat doet vermoeden dat de in het bestek genoemde koorkap van 1604 later is verwoest of vervangen. Mogelijk zou het onderdeel kunnen zijn geweest van de verbouwing die in 1698 werd afgesloten en waarbij ook de noordelijke zijbeuk ter hoogte van de toren als grafkapel voor de familie Ripperda-Ripperda werd ingericht.

Ab Warffemius - Kelders in mergelsteen te Meerssen

Bij de sloop van bebouwing uit de tweede helft van de 19de- eeuw te Meerssen kwamen twee groepen uit mergel gebouwde kelders te voorschijn. Deze strookten niet met de bovenstaande bebouwing en waren moeilijk te dateren, omdat de toepassing van Mergel heel slecht dateerbaar is. Wel is bekend dat gezaagde mergelblokken vanaf 1160 als bouwsteen zijn gebruikt, maar nadere daterings-aanwijzingen ontbreken, omdat de blokmaat van 53 x 53 x 80 cm. vrijwel gelijk blijft. Opvallend is wel dat in enkele van de kelders tot vier klamplagen aangetroffen werden. Dit lijkt erop te wijzen dat bij elk nieuw keldergewelf, een nieuwe klamplaat voor de bestaande muur werd gebouwd ter ondersteuning van het nieuwe tongewelf.

Ronald Stenvert

8 december 1999 Thema-platform: De samenhang in onderzoeksmethodiek tussen oude en jongere bouwkunst

Coen Eggen

Is er nog leven na bouwhistorisch onderzoek?

Onder deze enigszins merkwaardige titel begon Eggen zijn verhaal over een groot industrieel complex in Roermond waarvan het Monumentenhuis Limburg een cultuurhistorische analyse had gemaakt. Na een korte uiteenzetting over de opbouw van het rapport ging hij in op de bebouwing en de historische achtergronden.

Al vroeg was de situering aan de Roer gunstig voor de het transport en de handel. Al in de 13de eeuw werden eilanden aangelegd ter plekke van de onderzochte site. In 1462 stond er reeds een stadsmolen en in 1807 werd een eerste papiermolen gebouwd. Op een van de eilanden bevond zich bij een boerderij een formele tuin. In 1831/'32 werd een poort gebouwd en vond een uitbreiding plaats van de papiermolen. Bovendien werden visvijvers aangelegd. In 1885 werden aan weerskanten van de Roer waterturbines geplaatst, de eerste in Nederland. Binnen het complex werd een directeurswoning gebouwd, een op oudere delen opgebouwd bouwvolume. In 1919 is sprake van een grote uitbreiding met bouwvolumes/silo's in traditionele en modern-functionele stijl. De fabriek, die rond 1918 als nevenactiviteit een meel- en aardappelmeelmalerij en een eenheid voor moutproductie had, werd later verkocht aan de conservenfabriek Hero. Nadat deze omstreeks 1926 failliet ging werd er een houthandel en vervolgens een electrochemische fabriek (Akzo) gevestigd. Vanaf 1972 staan de gebouwen leeg. Aan de kant van de Neerstraat (nr.34) bevinden zich een woonhuis van een ijzerhandelaar met een toonzaal en kantoren, en daarbij behorend een koperslagerij en smederij. Dit complex dateert uit 1895. Projectontwikkelaars en de plaatselijke politiek zagen wel toekomst in deze terreinen en er zou grootschalig worden gebouwd. Problematisch bleek wel de gigantische bodemverontreiniging. Bovendien leek de cultuurhistorische analyse niet te omzeilen. Die bestond uit de volgende onderdelen: inleiding, status beschrijving en analyse, sociaal-geografische gezichtspunten, de gebruiksgeschiedenis, een matrix van de technische staat, tekeningen en foto's en een samenvatting. De rapportage had echter weinig, en misschien zelfs een negatief, effect. Uiteindelijk werden namelijk alle plannen van tafel geveegd en werd op een het woon-winkelhuis na, alles gesloopt.

Leo Hendriks - Bouwhistorie in Perspectief

Leo (Rijksgebouwendienst) gaf een goed voorbereide, visueel prachtige

presentatie. Het ging om de kwaliteit van gebouwen in relatie tot de politiek en het bestuur, waarbij diverse afwegingen een rol spelen, het belang van de gebruiker, geld, stedenbouwkundige en sociale samenhang, duurzame ontwikkeling etc. Essentieel en primair ondersteunend is kennis, 'meta-kennis' zoals Leo het verwoordde. De rol die het bouwhistorisch onderzoek hierbij kan spelen is het geven van een context, een methodiek, en is in combinatie met literatuur en archiefonderzoek een instrument voor inventarisatie. Essentieel in dit proces zijn: 1. Advies voor besluitvorming, 2. Waardstelling, 3. Bouwhistorische beschrijving op drie niveau's (verkenning, opname, ontleding). 2. en 3. vormen een basis voor wetenschappelijk onderzoek en publicaties (SBN, RDMZ, RGD, SHBO). 1. en 2. zijn essentieel voor beslissingen betreffend portefeuille- en gebouwenbeheer, projectmanagement etc.. De voordracht werd met dia's en bewegende beelden, digitaal via de TV-monitor, gepresenteerd. Deze professionele aanpak lijkt zeker zeer nuttig, met name wanneer de bouwhistorie moet worden uitgedragen. Het was een wervend verhaal, zoals het aan politieke bestuurders, projectontwikkelaars, architecten en/of toekomstige opdrachtgevers gericht zou moeten worden.

Marieke Kuipers - Docomomo en methodische aspecten van bouwhistorisch onderzoek bij jongere bouwkunst

Marieke is lid van de internationale werkgroep Documentatie en Conservering van gebouwen/buurten en sites, **Modern Movement**. De wereldwijde organisatie bestaat uit 35 werkgroepen en beschikt over ca. 1200 experts. Marieke is secretaris van een van de specialisten commissies.

Docomomo onderwerpen zijn: 1. Registers t.b.v. documentatie. 2. Technologie t.b.v. conservering. 3. Urbanism & garden and landscape. 4. Education & theory. 5. Publicaties. Inmiddels zijn dankzij vijf congressen de volgende publicaties tot stand gekomen: Conference proceedings; News Letters/Journal; Icomos Advising Report; Modern Movement Heritage; Registers (NL agenda NAi); Technology Dossiers (beton, vliesgevels, stalen ramen, hout, kleuren).

Wat betreft de bouwhistorie zijn de methodieken van onderzoek bij pre-industriële en post-industriële architectuur verwant: 1. Analyse bouwwerk, materieel. 2. Archiefonderzoek, aanvullende bronnen (BWT e.a., eigenaar/gebruiker, leverancier, NAi). 3. Oral history (architect, andere ontwerpers, opdrachtgever/gebruiker). 4. Andere bronnen/onderzoek (publicaties, foto's, films). Bij jongere bouwkunst spelen 2., 3. en 4. een grotere rol dan bij de traditionele bouwhistorie, ook is er het voordeel dat meer bronnen ter beschikking zijn.

Ter illustratie van haar betoog liet Marieke het Rietveldhuis (Utrecht),

Zonnestraal (Hilversum), Scheepvaartplein 111 (Hoek van Holland), Villa Zonneveld (Rotterdam) en de Van Nellefabriek (Rotterdam) de revue passeren. Volgens haar is een aan een restauratie voorafgaande 'cultuurhistorische verkenning', een gesimplificeerde vorm van bouwhistorisch onderzoek, nuttig. Daarbij zijn kleur- en materiaalgebruik belangrijke punten van onderzoek. Deze cultuurhistorische verkenning leidt vervolgens tot voortgezet onderzoek.

Ronald Stenvert - Jongere en jongste bouwhistorie: De nalatenschap van architectenfamilie Beltman

Ronald begon met de constatering, dat bij een pragmatische architectuurhistorie met een technische en sociaal-economische inslag geen verschil is te bespeuren wat betreft de methodiek van het omgaan met objecten, of het nu middeleeuwse architectuur of jongere en twintigste-eeuwse bouwkunst aangaat (b.v. in Utrecht het Duitse huis of de toren van Hoog-Catharijne uit 1986). Bouwhistorie is een objectgerichte wijze van kijken, handelen en het zoeken naar een logische chronologie van de ontwikkeling van een gebouw. Er is echter veel meer onderzoeksmateriaal, waarbij men moet beseffen dat de gebouwen nooit precies volgens de plannen zijn gebouwd. Van groot belang is de kennis van materialen en constructies, met name uit jongere perioden. In dit opzicht schieten de oudere leerboeken te kort. Onderzoek naar jongere materialen is noodzakelijk. Het een en ander is b.v. al door Meindert Stokroos onderzocht, zoals zink, gietijzer en kunststeen. Verdere studies lijken nuttig en noodzakelijk. Ronald gaf een voorzet:

- *Verblendsteen*, baksteen van vette klei, geperst door een strengpers; vanaf 1850 machinaal gefabriceerd in Labau (Silezië) door Augustin. Dit materiaal is vanaf 1880 in Nederland in gebruik. Glazuren door lood- of tinerts met klei onder toevoeging van metaal-oxiden (tinerts: witte kleur, chloorzilver: gele kleur). Strengperssteen (later opgeruwd) is b.v. gebruikt bij de KRO-studio in Hilversum (1936/'38, architect W.A. Maas). Een beschrijving van het fabricage-procédé van deze steen is in de literatuur nog niet aangetroffen.
- *Bricornasteentjes*, decoratiesteen - bri(que) orna(ta), ornamenten/patronen, beschilderd in kleiverf, 'engloberen' genoemd; vanaf 1905, nadat J.M. van der Loo uit Dieren een prijsvraag had uitgeschreven en de steen in de handel bracht.
- *Kunststeen*, kalkzandsteen, ook materialen als terracotta, cement- en betonsteen; sinds 1891 bruikbare methode van verharding d.m.v. stoom. Nog veel te onderzoeken, hoe werd de donkere variant gemaakt, het gebruik ervan door Rietveld (winkel C. Begeer, Oudkerkhof, 1919)?
- *Victoria-cementpan*, ontwikkeld in de August-Hütte in Burgsteinfurt, vermeld in 1912.
- *Houten boogconstructies*, volwandige boogspanten met een I-vormige

doorsnede, ontwikkeld rond 1900 door de firma Hetzer uit Weimar en in Nederland in licentie gemaakt door de Nederlandsche Maatschappij voor Houtconstructies (NEMAHO). Volgens het systeem Hetzer zijn de binnen en buitenspannten toegepast bij de reeds genoemde KRO-studio in Hilversum, die bestaat uit een doos-in-dooconstructie met aparte funderingen. Na de brand van 1952 zijn ze echter vernieuwd.

- *Gewapend beton*. Francois Hennebique was de pionier op het gebied van gewapend beton. In 1880 kocht Gustaf Adolf Wayss van Hennebique een eerste patent (Hennebique - moer- en kinderbinten). Hennebique kreeg in 1892 voor zijn monolithische constructies met vloeren, balken en kolommen van gewapend beton een patent, dat in 1907 afliep.

- *Voorts valt te onderzoeken*: houtgraniet, papierstuc, drijfsteen, marmoriet, houtcementplaten, zachtbordplafonds, rolluikconstructies, zonneblinden, verwarmingssystemen etc.

Illustratief voor de ontwikkeling van materialen en constructies, met name in gewapend beton, zijn de bouwwerken van de architectenfamilie Beltman, namelijk G. Beltman, zijn zoon Arnold G. en kleinzoon Gerrit. De vader was verantwoordelijk voor de weverij- en spinnerijcomplexen De Bamshoeve van de firma Blijdenstein in Enschede (1895/'96). Hij had een netwerk van opdrachtgevers, waaronder de familie Spanjaard te Borne. Deze complexen waren nog opgericht met traditioneel gebouwde, brandgevaarlijke constructies. Zoon Arnold was tussen 1888 en 1894 opgeleid aan de Technische Hochschule Berlin en bouwde met geprefabriceerde betonskeletconstructies.

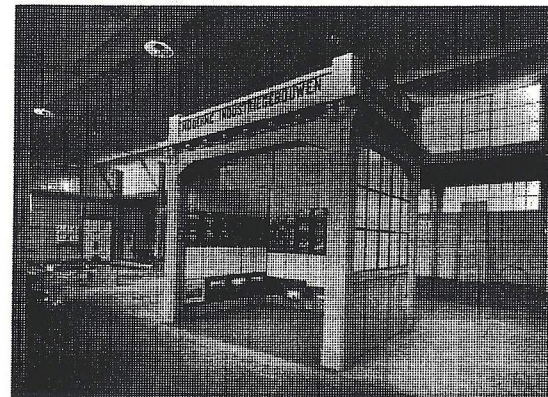
Een van zijn vroegste werken in gewapend beton is de spinnerij W.M. Bendix te Dülmen in Westfalen uit 1908 (de opdrachtgever was familie van de Spanjaards te Borne). Hier paste hij nog het systeem-Koenen toe, een constructie met betonnen balken in de dwarsrichting en platen met een licht gebogen onderkant in de langsrichting. Het systeem Hennebique introduceerde hij korte tijd later, onder andere in 1914 bij de herbouw van de stoomspinnerij Twenthe in Enschede na een brand en in 1912 bij de spoelerij en tricofabriek van Willink in Winterswijk (uitbreiding 1915, verhoging 1922).

Interessant zijn bij de laatstgenoemde de oorspronkelijke betonberekeningen. Deze waren methodisch nieuw, maar waren gebaseerd op een methode, die in 1904 in de Deutsche Bauzeitung was beschreven en vervolgens verwerkt in een boek van A.A. Boon uit 1908. Joost Gouw heeft als afstudeerproject (1998) aan de TU-Delft de betonconstructies nagerekend en concludeert dat deze nog steeds voldoen.

Vanaf 1909 werkte Arnold B. voor Philips in Eindhoven en daar paste hij in 1920-'21 bij de markante, driezijdig afgeschuinde lichttoren een radiale Hennebique-constructie toe (ontworpen door architect L.F.P. Scheffer van

TABROS). Ook kleinzoon Gerrit Beltman paste veel later in de wederopbouwtijd nog de 'constructie Beltman' toe. Dit was een enkelvoudig schaaldak, uitgevoerd in voorgespannen beton, waarvan het eerste patent uit 1928 stamde. Met deze lichtere constructies van voorgespannen betonnen randbalken was een grotere vrije, overspanning in de dwarsrichting mogelijk. Het betreft de Koninklijke weefgoederenfabriek Stork in Hengelo (1954-'55), en de Weverij De Ploeg in Bergeijk (1956), die in samenwerking met G. Rietveld werd ontworpen.

Elisabeth Stades-Vischer

Tentoonstellingsstand van de firma A.G. Beltman waarin moderne industriegebouwen in gewapend beton worden aangeprezen. (foto RDMZ)

9 februari 2000

Het eerste Platform in het nieuwe millennium kende een bruisende start. Interessante voordrachten van Nico Jurgens en Jurg Soentgerath en een afsluitende nieuwjaarsborrel brachten menigeen in hogere sferen. Het enige minpuntje van de middag betrof de 50ste Tagung van de Arbeitskreis für Hausforschung, die dit jaar in Hall Oostenrijk staat gepland. Gezien de politieke situatie hadden veel Nederlandse leden reeds aangekondigd niets te voelen voor een jubileumbijeenkomst in dit land. Om dit standpunt richting het bestuur duidelijk te maken werd op verzoek van de vice-voorzitter van de AHF, Dirk de Vries (die ook niet gaat), de stemming gepeild. Hierbij bleek dat van de aanwezige leden niemand naar Oostenrijk wenst af te reizen.

Nico Jurgens - Het 'Fransche Kabinet'

In verband met een ingrijpende verbouwing werd door de Bouwhistorische Dienst te 's-Hertogenbosch een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van het zogenaamde 'Fransche Kabinet'. Dit woonhuis gelegen in de Kerkstraat (tussen de Markt en de Sint Jan) werd tot 1878 gekenmerkt door een fraaie

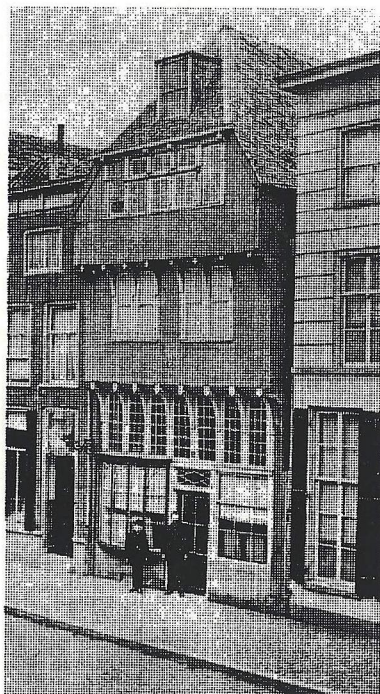

houten voorgevel. Hoewel de gevel werd vervangen bleef het achterliggende, laat-middeleeuwse casco grotendeels bewaard. Nico Jurgens toonde de aanwezigen een diep huis met een houtskelet dat middels een brandmuur in een voor- en achterhuis was gescheiden. De even diepe bouwdelen bleken echter niet uit dezelfde periode te dateren. Zo konden delen van de kap op het voorhuis in 1472 (d) worden gedateerd en hout in het achterhuis op omstreeks 1444 (d). Dat men toch voorzichtig moet zijn met dendrochronologie bleek bij de documentatie van het muurwerk. Gezien de steenformaten en hoekverbanden was het voorhuis namelijk ouder dan het achterhuis. Jurgens conclusie was dat het achterhuis later was toegevoegd met gebruikmaking van een oudere houtconstructie.

Deze boeiende bouwgeschiedenis werd door Jurgens verduidelijkt met digitale documentatietekeningen. Een tekenkeuze die uitvoerig werd toegelicht en beargumenteerd. Zo heeft het tekenen op de computer vele voordelen wanneer het gaat om herhaling, wijzigen of het weergeven van verschillende bouwfases in één tekening. Echter het invoeren van nauwkeurige, waarheidsgetrouwe informatie kost aanzienlijk meer tijd en moeite, een punt dat Jurgens bracht tot de vraag naar het doel en de mate van diepgang van een documentatie. Moet gezocht worden naar de hoofdlijnen van de bouwgeschiedenis of is het belangrijk alles tot in de details vast te leggen zonder het toekennen van waarden? De algemene reactie hierop was dat begrip van de materie essentieel is en dat per object de vraagstelling, doelen en belangen moeten worden afgewogen. Een sloopobject vereist een andere benadering dan een bouwwerk dat enige restauratie behoeft.

Jurg Soentgerath - Mergel buiten Limburg

Dat mergel niet slechts in Limburg als bouw materiaal is gebruikt bleek uit de voordracht na de koffie. Jurg Soentgerath toonde aan dat ook in een aantal Gelderse steden volop met deze natuursteen is gemetseld. Drie voorbeelden uit

*Het 'Fransche Kabinet' voor 1878
(foto in Pr. Pr Gen. Den Bosch,
nr.H55/71.f. 2)*

de eerste helft van de 16de eeuw werden toegelicht.

Als eerste het kasteel in de zuidoosthoek van de stad Wageningen. De noordmuur van dit complex heeft een fundament uit mergel en dateert uit de jaren 1526-'27.

Ook in de resten van een tweetal bolwerken in Ravenstein werd mergel aangetroffen. De blokken mergel bevinden zich bovenop en aan de binnenzijde van het muurwerk, de voet van de buitenschil wordt gevormd door blokken Naamse steen. Zowel in de mergel als in de 'blauwe' steen waren nummers in de vorm van laagmerken zichtbaar. Uit de bronnen is bekend dat de bolwerken omstreeks 1540 werden opgetrokken.

Het laatste voorbeeld dateert uit de periode 1537-1542 en is eveneens onderdeel van een vesting. De restanten van de Veerpoort te Nijmegen bestaan uit grote regelmatige blokken mergel aan de binnenzijde en kleine onregelmatige brokken aan de buitenkant, waarvan de voet uit Naamse steen is opgetrokken. Ook hier werden laagmerken geconstateerd. Het gebruik van dit enigszins exotische bouw materiaal in bovengenoemde plaatsen had volgens Soentgerath een aantal oorzaken. Belangrijk waren de politieke verwickelingen en oorlogsdreigingen waardoor de steden gedwongen werden hun vestingwerken te verbeteren. Hiervoor was veel steen nodig, in hoeveelheden die niet altijd door de stedelijke tichelwerken konden worden geproduceerd. Een prima alternatief was het goedkope mergel waarmee in korte tijd een groot volume gerealiseerd kon worden. (In 1 blok mergel, een maatstuk van 124x35x35cm, gingen 56 bakstenen van 27x13x6cm.) Een tweede factor van belang waren de privileges, stapelrechten en tollens op natuursteen. Verandering hiervan kon soms grote gevolgen hebben voor de invoer en keuze van bepaalde bouwmaterialen.

Albert Reinstra

Japan en Quackpan

Liefhebbers van oude dakpannen voelen zich aangetrokken tot een merkwaardig en reeds lang 'uitgestorven' type dat in de bodem en de archieven van Zwolle aangetroffen wordt: de quackpan. Deze pan is een enkeldekker, genetisch gezien een 'missing link' tussen de onder- en bovenpannen (paters en nonnen) en de golfpannen (Hollandse pannen). Omstreeks het midden van de 16de eeuw kreeg de bekende Hollandse pan algemene verspreiding in Nederland; tijdens de Gouden Eeuw gingen golfpannen naar alle windstreken via de Nederlandse handelsposten en forten. Daarover dadelijk meer. De quackpan hoort qua zwaarte en baksel nog thuis in de wereld van de onder- en bovenpannen, een type dat in de late middeleeuwen gebruikelijk was in Oost- en Noord-Nederland. Een quackpan kan zelfstandig of

in combinatie met boven- en onderpannen als reparatiepan functioneren. Omdat de naam quackpan in 1466 opduikt te Zwolle, heeft die stad voorlopig de historische primeur. Het is echter denkbaar dat de uitvinding elders gedaan is omdat soortgelijke, maar jongere of niet-gedateerde bodenvondsten bekend zijn uit bijvoorbeeld Deventer, Groningen en Alsfeld (D). Rond 1500 verschijnen in Oost- en Noord-Nederland prototypes van de golfpan en vinden we in gebieden waar daktegels domineren (West- en Zuid-Nederland) ook platte enkeldekkers. Daarvan kennen we voorbeelden in Amsterdam maar ook in het noorden, tot ver in Duitsland, waar ze Hildesheimer pannen genoemd worden.

In het INFObulletin nummer 14 van de RDMZ worden twee verklaringen voor het begrip quack gegeven: 1. De met de natte hand omgebogen zijkant, de mantel of kwak (genoemd in een tijdschrift uit 1934); 2. Tijdens het leggen op het dak konden ze omvallen, omkwakken (suggestie van Huub Mombers). Door de aanwezigheid van de afdekkende flap bestaat inderdaad onbalans, zeker bij de vroege types die steeds een sterke welving hebben. Toch geloof ik niet in deze verklaring, omdat quackpannen steeds in kalkmortel werden gevlind op een eerste rij pannen die stabiel tegen een kopgevel lag, dan wel op een rij reeds liggende onderpannen. In de IJsselstreek zijn quackpannen steeds geglaazuurd en zowel links- als rechtsdekkend bekend.

De verklaring van het woorddeel quack hoort m.i. bij de fabricage en vorm en niet bij het leggen, dus de toepassing. In 1681 noemt Willem Goeree iemand 'onkundig' indien hij bepaalde onderdelen van de dakpan niet kent: "Omtrent welke dingen, die onzes agtens niet onvoegzaam te weten zijn, zommige zoo onkundig zijn, datze naulijx weten welk de Quak of de Neus van een Dekpan is". Na deze constatering verzuimt de schrijver helaas uit te leggen wat men onder deze begrippen verstaat. Gelukkig weten we dat met de 'neus' de nok van de pan bedoeld wordt en nemen we aan dat met de quak de kenmerkende flap, mantel of vleugel bedoeld wordt. Duidelijk is wel, dat de quak onderdeel van de pan is en niet met het leggen in verband gebracht wordt. Het Middelnederlands woordenboek geeft enkele verklaringen voor het woord quac, namelijk klodder, kwakje, het smakkende geluid dat ontstaat bij het neerwerpen van een, zachte gekneusde massa. Dit alles wijst in de richting van de fabricage en niet zozeer naar het kantelen van de gebakken producten.

In de week van 22 maart bezochten drie Japanners (Masao Ando, Seiichi Fukao en Kazuko Ohno) zowel de collecties dakpannen van de RDMZ als die van Huub Mombers. Ze bleken veel te weten van de Nederlandse geschiedenis over dakpannen. Een artikel over middeleeuwse dakpannen (zie Restauratievademecum, Dakpan) staat integraal vertaald in een reader voor Japanse studenten. In Japan gaat het verhaal dat iemand in 1675 een droom had die leidde tot de uitvinding van de Japanse enkeldekker/golfpan. Nu blijkt die persoon kort daarvoor in Indonesië te zijn geweest, een land waar de Hollandse pan door

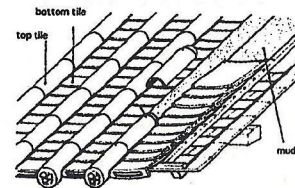

Figure-2 The system of top and bottom roof tile

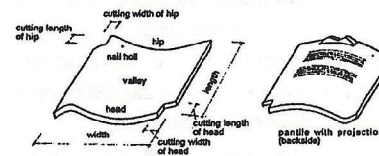

Figure-3 The form of Japanese pantile

De Japanse dakpan

vitrine op de begane grond van het RDMZ gebouw aan het Broederplein. De Japanse golfpannen hebben geen nokje en kwamen in een isolerend bed van modder op de daar gebruikelijke, vrij vlakke traditionele daken te liggen.

Dirk J. de Vries

Kassen in Nederland

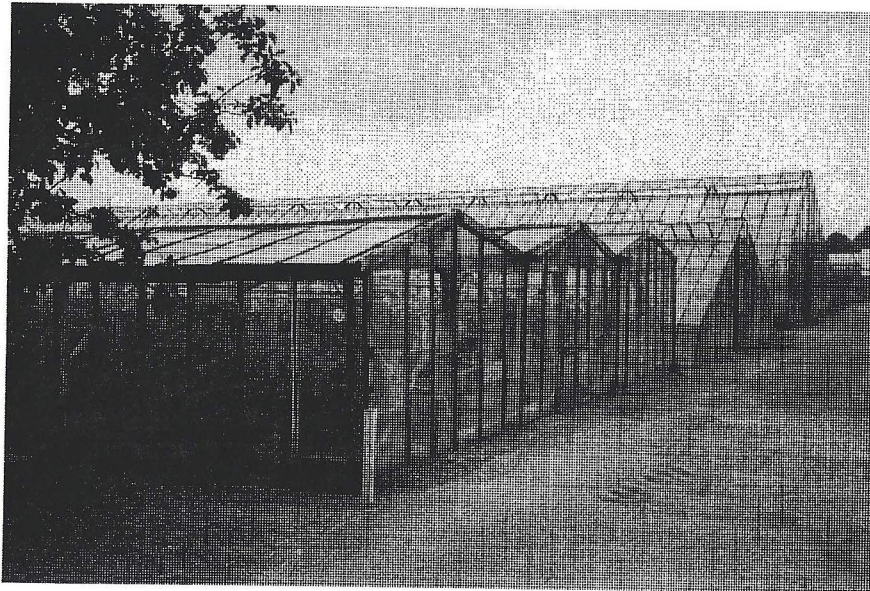
Thematische studies zijn essentieel voor een kennisinstituut. De RDMZ is zich hier van bewust en heeft dan ook het initiatief genomen om het project "Historische kassen in Nederland" te starten. Dit cultuurhistorische erfgoed wordt steeds vaker bedreigd en behoort tot een vergeten groep bouwwerken. In het verleden is er weinig aandacht aan de bouwhistorische- en cultuurhistorische waarden van kassen geschonken, hierdoor is de kennis beperkt en bestaat er bijna geen documentatie. Een merkwaardig feit, omdat al minstens drie eeuwen sprake is van kassenbouw in Nederland. Helaas zijn er in ons land geen kassen gebouwd die de allure hebben van bijvoorbeeld de exemplaren in Kew-gardens in Engeland. Dat is dan ook de reden dat in de buitenlandse literatuur geen aandacht voor Nederland is.

De kassenproblematiek is actueel. Zie bijvoorbeeld het vroeg 20ste eeuwse tuinbouwgebied bij Vleuten in de buurt van Utrecht. Onlangs is dit gebied als Vinexlocatie aangewezen, wat tot gevolg heeft dat op korte termijn de tuinbouwgronden bouwrijp gemaakt moeten worden voor woningbouw. Dit betekent dat alle kassen moeten verdwijnen. Voor enkele objecten tracht de Historische Vereniging in samenspraak met de gemeente een herbestemming te vinden maar de meeste kassen zullen waarschijnlijk op de schroot belanden omdat niet één kas beschermd is.

Bij de oude buitenplaatsen, waar veel belangwekkende historische kassen staan, speelt een ander probleem. Hier wordt de bedreiging gevormd door verwaarlozing en achterstallig onderhoud. In het Westland, ons grootste tuinbouw- en kassengebied waar al sinds de 17e eeuw groente en fruit wordt geteeld, speelt weer een ander probleem. Hier verdwijnen dagelijks interessante kassen door innovatie en schaalvergroting. Hetzelfde geldt voor Aalsmeer e.o. waar de oude bloemenkassen te klein zijn en onrendabel voor een modern bloemenbedrijf. Op dit moment zijn van de duizenden historische kassen nog maar enkele tientallen over. Binnen niet al te lange tijd zullen ook deze laatste kassen vervangen worden door geavanceerde kassendorpen.

Om in architectonische zin greep te krijgen op het onderwerp kassen is dus een project van start gegaan. Hiervoor is bijna twee jaar geleden de Werkgroep Historische Kassen in Nederland opgericht. In deze werkgroep hebben diverse

deskundigen van zowel binnen als buiten de RDMZ zitting. Gewerkt wordt aan een aantal doelstellingen, te weten: Kennis over kassen en de cultuur in en rond kassen te verzamelen. Kennis over het restaureren van kassen bijeen te brengen die kan dienen bij de advisering van nieuwe restauratieprojecten. Een inventarisatie te maken van bestaande kassen tot ca. 1940. Een inventarisatie te maken van belangrijke verdwenen kassen. Een gemotiveerd voorstel te maken voor de bescherming van een kleine groep kassen. Het maken van een RDMZ-infolder over het restaureren van kassen en tot slot, het realiseren van de uitgave **KASSEN IN NEDERLAND** (realisatie ca. 2004).

Aan de inventarisaties wordt nog volop gewerkt en een eerste concept voor de opzet van de publicatie is inmiddels gereed. Zo is al duidelijk dat de kassen in drie hoofdgroepen zullen worden opgesplitst, te weten: de buitenplaatskassen, de collectiekassen (denk hierbij aan de hortuskassen) en de productiekassen (kassen in tuinbouwgebieden). Met deze nieuwe publicatie probeert de RDMZ in samenwerking met diverse instanties en instellingen als musea, historische verenigingen, hortussen en de buitenplaatsbezitters, meer waardering voor de kassen en de cultuur in en rond de kassen te krijgen. Het aandachtsgebied van kassen is breed en groot. Daarom is de steun en medewerking van velen nodig. Weet u nog ergens oude kassen te staan, heeft u gegevens over kassen of onderdelen, kent u oude afbeeldingen, tekeningen of archiefstukken, kent u deskundigen die iets kunnen en willen bijdragen, of heeft u vragen over kassen in het algemeen of in het bijzonder over de restauratie ervan, wilt u dan contact met de werkgroep opnemen.

Ben Kooij, voorzitter werkgroep Historische kassen in Nederland. P/a Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Postbus 1001.3700 BA Zeist. Tel: 030-6983368. Fax: 030-6916189. E mail: info @ monumentenzorg.nl

Korstmossen en muurbloempjes

Delheij, V. en A. Jacobs. *Kerkenbouw in Limburg 1850-1914 : Neogotische en neoromaanse parochiekerken en hun architecten*. Sittard : Stichting Charles Beltjes, 2000.

Jager, A. *Aed Liewerd. De constructieve en ruimtelijke ontwikkeling van het woonhuis in Leeuwarden tot circa 1650*. Leeuwarden? 1999.

Linden, S. van der. *De Heiligen*. Amsterdam/Antwerpen : Contact, 1999.

Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum. [hrsg. Von Manfred Gläser]. - Lübeck : Schmidt-Römhild, 1997-1999. Twee delen.

Molens, incomplete molens, molenrompen en molenrestanten : inventarisatie en selectie voor bescherming. Zeist, RDMZ, 2000.

Lagers, H. en M. Prins- Schimmel, *Leersum. Geschiedenis en Architectuur*, Zeist SPOU- Utrecht 2000.

Schulte, A.G. *Kerken in Gelderland.* Zutphen, Walburg Pers, 2000.

Stades-Vischer, M.E. en K.M. Veenland- Heineman, *Woudenberg. Geschiedenis en Architectuur*, Zeist SPOU- Utrecht 1999.

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

ir G. Berends,
Prins Hendriklaan 12A,
3701 CN Zeist

drs A. Reinstra, Groenhoek 266,
3972CT Driebergen,
Tel. 0343-533889.

Werk; RDMZ,
Postbus 1001, 3700 BA Zeist.
Tel. 030-6983253

mevr. drs M.E. Stades-Vischer,
Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist,
tel. 030-6943610

dr ing. R. Stenvert,
Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht,
tel. 030-2881597

Redactieadres Nieuwsbrief:

drs. A. Reinstra,
Groenhoek 266,
3972 CT Driebergen.

Email:
Nieuwsbrief_SBN@hotmail.com

Kopij / Reacties: Voor 1 augustus te zenden naar bovenstaand redactieadres. De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur)

Donateurs: U kunt donateur worden van de SBN door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de drie à vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.